DEBRECENI EGYETEM FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA 24.
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉK DEBRECEN, 2017

Bibliai eredetű személynevek köznevesülése

H. VARGA Márta

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hvargamarta@gmail.com

1. Bevezetés

A tulajdonnevek közszóvá válásának folyamatára a szakirodalomban többféle terminust is találunk: nevezik „jelentéstani hasadás”-nak (Károly 1970), „nyelvi hasadás”-nak (Sebestyén 1971) vagy „antonomáziá”-nak (’névcsere, névhelyettesítés’) is (Balogh 2000, Hajdú 2002, Kemény 2014),[1] de hagyományosabb, rövidebb a „köznévvé válás” vagy „köznevesülés” megnevezés (vö. Hajdú 2002: 50). Valamennyi fenti terminus arra a különös folyamatra utal, amelynek eredményeként egy korábban csak tulajdonnévként használt nyelvi elemet egy adott közösségben köznévként (is) elkezdenek használni. A köznevesülés mint szókincsbővítési mód az ókortól napjainkig színes és gazdag forrását alkotja a nyelvek szókincsének. A tulajdonnévből alakult közszók előfordulásának gyakorisága általában ugyan alacsony, de meglepően sokféle típussal találkozunk (Anstatt megfogalmazásában: „a »token«-ek száma kevés, de sok »type« létezik” (Anstatt 1997: 8).

1.1. A tulajdonnevekből keletkezett köznevek különösen szótörténeti szempontból érdekesek, de nyelvlélektani és művelődéstörténeti tanulsággal is szolgálhatnak: „A köznevesüléssel létrejött szavak alapos és sokoldalú vizsgálata sok hozadékkal kecsegtetne; hiszen – bizonyos tekintetben – névtan ez is, meg nyelvlélektan, meg szóalkotás, stilisztika, no és hát – nem egyszer – művelődéstörténet is persze” (B. Lőrinczy 1991: 426). A fentebb idézett mondatban szereplő feltételes mód („kecsegtet**ne**”) arra utal, hogy a tulajdonnevek köznevesülésének vizsgálata a nyelvtudományban mintha egy

[1] A terminusok közül az antonomázia rendelkezik a legszélesebb jelentéssel, ez a jelenség ugyanis kétféle változást foglal magában: (1) vagy köznevet használunk tulajdonnévként, (2) vagy tulajdonnevet köznévként. A nyelvben mindkettőre számos példa van.

kicsit perifé rikus helyzetben lenne: a nyelvészet résztartományaként a névtan és a lexikológia határterületén helyezkedik el (vö. Takács 2000: 403), ebből adódóan „mindkét diszciplínának könnyű saját illetéktelenségét bizonygatnia és (legalábbis burkoltan) a másikra átruházni a problémát" (Buchi 2002: 249). A névtan feladata elsősorban annak a vizsgálata (lenne), milyen fajtájú nevek válnak (leg)könnye(bbe)n és leggyakrabban köznevekké, a lexikológia feladata pedig annak a kutatása (lenne), milyen használati helyzetekben lesznek a tulajdonnevekből köznevek, illetőleg a tulajdonnevek milyen (morfológiai, szemantikai és/vagy szófajtani) változásokon mennek keresztül a köznévvé válás folyamatában.

1.2. A nyelvtudományban sokáig meglehetősen általános volt az az elsősorban a formális szemantikai irányzatok által hangoztatott felfogás, miszerint „a tulajdonnév nem connotativ, azaz csak jelöl, de semmi attributumra nem utal" (Martinkó 1956: 189–191), tehát a tulajdonnévhez csak referáló, azonosító szerep társítható, szemantikai tartalom nem.

Mára már névtani konszenzusnak tekinthető, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése, amely elsősorban jelentésszerkezetében tér el a köznévi jelentéstől (vö. Martinkó 1956, J. Soltész 1979: 22–24, Hajdú 2003: 82–88, Tolcsvai Nagy 2008, Reszegi 2010). A holista-kognitív nyelvelmélet szerint a tulajdonneveknek, akárcsak a közneveknek enciklopédikus, fogalmi jellegű jelentésük van. Minden jelentés absztrahált tulajdonságok (úgynevezett mikrojegyek) hálózatából áll, így a tulajdonnevek is különböző jellegű ismeretelemek hálózataként reprezentálódnak a kognitív tartományokban, így a fejünkben is. „A név jelentéstartalmába mindaz az adatállomány belejátszik, amit a név a mentális rendszerben aktivál. A névhez tartozó ismeretelemek nem járulékosak, hanem szerves részei a neveknek" (Reszegi 2010). Egy személynév például a következő információkat közvetítheti: nem, nemzetiség (pl. *Varga András*), nem, családi állapot *(Varga Andrásné),* nem, életkor *(Andriska),* de nemcsak ezeket tartalmazza, hanem a név által felidézett asszociációkat, emlékeket, véleményt is. Egy név jelentésszerkezete a kapcsolódó nyelvi és nem nyelvi ismeretelemek alapján az adott beszélők számára lehet teljesen sematikus, és lehet teljesen kidolgozott, sok közbülső változattal (pl. *Dohnányi*) (vö. Tolcsvai Nagy 2008: 33–35, 39). Tolcsvai Nagy (2008) részletesen foglalkozik a tulajdonnév jelentésének értelmezésével, elsősorban a funkcionális-kognitív szemantika által kidolgozott jellemzők (referencia, lehorgonyzás, a főnév jelentésszerkezete) alapján. Erre jelen tanulmányban nem térek ki.

1.3. A tulajdonnevek szófaji értéke, nevezetesen az a kérdés, hogy a tulajdonnevek a főnévi kategória elemeinek tekinthetők-e, még ma sincs kellően tisztázva. „Dionysios Thrax óta nyelvészek és filozófusok abban egyöntetűen megegyeznek, hogy a tulajdonnév a nevek egy külön, sajátos csoportja, a megkülönböztetés és jellemző jegyek tekintetében azonban már koránt sincs egyöntetű megegyezés" (Martinkó 1956: 189). Általános felfogás a tulajdonnevet a főnévi kategóriába sorolni, hiszen „mondatbeli viselkedését, ragozását a főnévre vonatkozó nyelvtani szabályok határozzák meg" (J. Soltész 1979: 10, vö. még Balogh 2000: 127). A tulajdonnevet a hagyományos nyelvleírások is a főnév egyik alosztályának tekintik (vö. MMNyR., MMNy., MGr.). Ezzel szemben Barabás – Kálmán – Nádasdy (1977) úgy véli, hogy a hagyományos értelemben tulajdonnévnek tartott szavak és szócsoportok nem alkotnak önálló és homogén kategóriát a nyelvben, tehát nyelvészeti szempontból szükségtelen és értelmetlen egységes elemcsoportként, a főnévi kategória egyik alcsoportjaként kezelni őket. Az egyszavas alakulatok (pl. *Józsi, Tisza, Magyarország*) szavak és főnevek, ellenben a *Károli Gáspár Református Egyetem, Kiss Józsi* stb. több szóból álló alakulatok nem szavak, hanem főnévi értékű elemek, s mint ilyenek, nem rendelkeznek szófaji értékkel. Nem főnevek, „mert ez azt jelentené, hogy a magyarban vannak olyan főnevek, amelyek több szóból állnak" (Barabás et al. 1977: 136). A tulajdonnév kizárólag szintaktikai viselkedése (a mondatban betöltött funkciója) alapján, esetleg szemantikai értelmezési lehetőségek, illetve a helyesírás szempontjából tekinthető a főnévi csoport egyik elkülöníthető alcsoportjának. A tulajdonnév sokkal inkább logikai kategória, amely nem része a (magyar) nyelv rendszerének: létének sem fonológiai, sem morfológiai bizonyítékai nincsenek, hiszen sem fonémaszerkezete, sem toldalékolása nem különbözik a köznevekétől.

Hajdú szerint a tulajdonnevet nem célszerű egyetlen (főnévi) szófajba sorolni. Azt javasolja, hogy inkább szófajfüggetlen elemként tartsuk számon őket (vö. Hajdú 2003), annál is inkább, mert esetükben fennáll a többeleműség lehetősége is: „hang, betű, szó, szókapcsolat vagy szavak csoportja, akár mondat vagy szöveg is lehet" tulajdonnév (Hajdú 2003: 130–131).

Tolcsvai Nagy – Langacker (1987) alapján – a tulajdonneveket főnévi szerepű nyelvi egységként értelmezi (vö. Tolcsvai Nagy 2008: 31): nyelvi egység (unit) státussal az a nyelvi kifejezés rendelkezik, amely belső morfofonológiai, szintaktikai és szemantikai tagoltságától függetlenül a beszélő számára egészként, előre csomagolt egységként kezelhető, és amelynek a belső elemző feldolgozása nem szükséges mondatba vagy szövegbe helyezéséhez, megértéshez (vö. Langacker 1987: 57–76). A nyelvi egységként értel-

mezett tulajdonnév (…) főnévi szerepet tölt be valamely mondatban vagy szövegrészben" (Tolcsvai Nagy 2008: 32).

2. A köznevesülés nyelvészeti megközelítése

Reszegi Katalinnak vélhetően igaza van: mintha máig sem sikerült volna „megnyugtatóan tisztázni, hogy a köznevesülés nyelvileg – szemantikailag, illetve grammatikailag – miként értelmezhető. Az ellentmondások alapvetően azzal kapcsolatban jelentkeznek, hogy jelentésváltozás vagy jelentésalkotás történik-e, és ezzel összefüggésben változik-e a tulajdonnév szófaja a köznevesülés során, valamint hogy mely példák tekinthetők a jelenség körébe tartozónak" (Reszegi 2010: 143).

2.1. A klasszikus leíró és történeti nyelvtanok többsége a szófajváltások kapcsán tesz említést a köznevesülés folyamatáról (vö. MMNyR. I: 199; MNyT: 200). Fabó (1980) és Hegedűs (2000) a köznevesülést részben szófajváltásként, részben jelentésváltozásként értelmezi: „szófajváltásként jelölhetjük meg, ha a mindig főnévi értékű tulajdonnévből más szófaj (pl. melléknév: *Káin* → *kaján*) alakul, jelentésváltozásnak, ha a tulajdonnévből közfőnév válik: *Baedecker* → *bédekker*" (Hegedűs 2000: 175). Ez a kettősség aligha indokolható, hiszen – ahogyan Seifert megállapítja – minden köznevesülés alapvetően jelentésváltozási folyamat (vö. Seifert 2008), függetlenül attól, hogy a köznevesülés során a (főnévi jelentésű) tulajdonnév szófajt vált-e vagy sem.

2.2. A köznevesülés folyamata a kognitív nyelvészetben a tulajdonnevet reprezentáló hálózatnak (a hálózat egységeinek és kapcsolatainak) a megváltozásaként értelmezhető a mentális lexikonban. A nevek köznévi jelentésének kialakulását a névhez kapcsolódó valamilyen (jellegzetes vagy járulékos) ismeretelem hangsúlyossá válása teszi lehetővé. Ilyen esetben a mondanivaló megfogalmazása/feldolgozása során egy név előhívásával a hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló asszociációk révén aktiválunk valamilyen kapcsolódó köznévi jellegű jelentéstartalmat. A metafora, metonímia szerepének felismerése a köznevesülés folyamatában nem új gondolat: „a tulajdonnév metaforikus használata általában feltételezi a tulajdonnév köznevesülését" (Kiefer 1999: 160).

Kemény, aki a köznevesülést fogalomfelidéző antonomáziaként értelmezi, hangsúlyozza, hogy az „antonomáziának ez a válfaja nem áll távol a szimbólumtól sem" (Kemény 2014: 388). A bibliai, mitológiai hősök, történelmi személyiségek, feltalálók stb. neve gyakran szimbolikus jelentéssel rendelkezik, pl. *Adonisz* 'kivételes szépségű ifjú', *Herkules* 'nagyon erős ember', *Ca-*

sanova 'nőcsábász', *Rómeó* 'rajongó szerelmes', *Háry János* 'hazudós, dicsekvő ember', *Harpagon* 'fösvény, zsugori', *Oblomov* 'lusta, tehetetlen álmodozó'. Ezek a példák egyszersmind a szinekdochék individuum pro specie csoportjába is beletartoznak. Köznévvé válásukat egyrészt helyesírásuk megváltozása jelzi, pl. ang. *biro* 'golyóstoll' (feltalálójának, Bíró Lászlónak a nevéből), másrészt mondatbeli használatuk is igazolja: határozatlan névelő (pl. *nem **egy** Einstein az illető*) vagy valamilyen jelző állhat előttük (pl. *ez a férfi **valóságos** Casanova; a **Kárpátok** cicerója*), esetleg többes számba kerülhetnek, különösen a rosszalló, megvető értelemben használt nevek (pl. *önjelölt petőfi**k***). Ezek a morfológiai eszközök mind arra utalnak, hogy nem a névnek a viselőjéről, hanem annak valamilyen tulajdonságáról, típusáról van szó.

A köznevesült formák csoportokba rendezése régóta foglalkoztatja a nyelvészeket, ám elméleti kérdésekre nemigen térnek ki, és többen kritizálják, hogy az elemzések mögött nem áll egységes módszertan (vö. pl. Seifert 2008: 42). A köznevesülési folyamatokkal foglalkozó korábbi monográfiák (J. Soltész 1979; Hegedűs 2000; Hajdú 2003 stb.) a köznevesülésnek általában csak egy-két aspektusával foglalkoznak, és a tulajdonnévből alakult közszókat általában (1) a tulajdonnévi alapszó névfajtája (helynév, személynév, márkanév, cím stb.) szerint, (2) a köznevesülésben szerepet játszó morfológiai műveletek (zéró-deriváció, képzés, szóösszetétel) szerint, (3) a keletkezett szófajok és (4) fogalomkörök szerint csoportosítják (testrész, életkor, külső tulajdonság, belső tulajdonság, ruházat stb.).

3. A köznevesülés mint jelentésváltozási folyamat (az anstatti modell alkalmazása a magyarra)

Seifert (2008) a köznevesülést jelentésváltozási folyamatként értelmezi. Őt elsősorban a köznevesülés során lezajló szemantikai folyamatok érdeklik, így a tulajdonnevekből keletkezett közszókat szemantikai szinten igyekszik leírni (vö. Seifert 2008): azt vizsgálja, miben ragadhatók meg a szemantikai különbségek a tulajdonnevek és a tulajdonnevekből alakult közszók között. A szemantikai folyamatok részletes és rendszerező leírására Anstatt (1997) lengyel nyelvre alkalmazott modelljét adaptálja a magyarra. A bibliai eredetű személynevek köznevesülésének folyamatát – a magyar szakirodalomban korábban alkalmazott vizsgálati szempontok helyett – én is az anstatti modell alapján próbálom leírni, azt remélve, hogy e modell segítségével jobban megérthetjük a tulajdonnevek és a tulajdonnévből alakult közszók közötti szemantikai különbségeket.

Dolgozatomban olyan köznevek összegyűjtésére, meghatározott kritériumok szerinti csoportosítására, elemzésére stb. vállalkoztam, amelyek bibliai eredetű személynevekhez kapcsolódnak. A bibliai személynevek jellegzetessége, hogy egyetlen (osztatlan) névelemből állnak, s ez válik közszóvá. Adattáramat a Bibliából, illetve a köznevesülés folyamatát taglaló nyelvészeti szakirodalomból állítottam össze, kiegészítve azt más forrásokból (pl. Magay 2017) származó adatokkal. A majdnem harminc tételből álló korpuszt természetesen lehetne, sőt, kívánatos lenne további elemekkel bővíteni. Az általam vizsgált bibliai eredetű, köznevesült tulajdonnevek többnyire sajátos kapcsolatban maradnak eredeti szövegkörnyezetükkel: metaforikusságuk ismert bibliai személyekre való utalásból ered. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden bibliai eredetű nyelvi kép jelentéséhez könnyen hozzáférünk: némely esetben csak a megfelelő művelődéstörténeti ismeretek birtokában válik transzparenssé egy-egy jelentésszerkezet (vö. Kerékjártó 2011).

4. Anstatt modellje

Anstatt a tulajdonnevek és a tulajdonnévből alakult közszók jelentése közötti kapcsolat öt típusát különbözteti meg: (1) modifikáció (Modifikation), (2) profilképzés (Profilierung), (3) profileltolódás (Umprofilierung), (4) újrakategorizálás (Rekategorisierung), (5) szintetikus kombináció (synthetische Kombination). Ezek a szemantikai folyamatok általában nem tiszta típusok: a köznevesülés során természetesen több funkcionális művelet is keveredhet egymással. A tulajdonnévből létrejött közszók csoportosítása mindig a legjellegzetesebb változást igyekszik rögzíteni.

4.1. Modifikáció: e jelentésváltozási folyamat eredményeként „a szó jelentése egy komponens beillesztése, behelyettesítése vagy törlése révén változik meg" (Seifert 2008: 43). A modifikáció során az egyedi jegy megszűnik, a névcsere, a névhelyettesítés pedig befejezett jelentésváltozásig is eljuthat, egészen addig, hogy a tulajdonnév és a köznév kapcsolata teljesen elhomályosodhat.

Adattáramból mindössze egyetlen (meglehetősen bizonytalan eredetű) példát találtam: az *óriás* főnevet. Eredeztetése ugyan mindmáig vitatott, de nem lehetetlen, hogy ebben az esetben is köznevesült formával van dolgunk, amely a bibliai *Urias* személynévből származik. Uriás ótestamentumi hettita hős volt, Dávid király harcosa, hadvezére, aki nagyon erős és magas testalkatú ember lehetett. Dávid elcsábította Uriás feleségét (Bathsebát), majd megdöbbentő aljasságot követett el Uriással szemben: egy levelet küldött a legfőbb hadvezérnek, Joábnak (magával Uriással), melyben megparancsolta,

hogy a levél átadóját az ütközet legveszélyesebb pontjára állítsák, hogy halála biztos legyen (amely be is következett). A köznevesülés mellett szól az *úrjások* változat, amely azonban csak ötszáz évvel később (1774-ben) bukkan fel, mint az *ó* hangzóval kezdődő alakok. A szerb, horvát *orijaš* és a román *uriaş* 'óriás' jelentésű alakok a magyar szó átvételei (vö. Zaicz 2006: 592). Az *óriás* köznévben az egyénre utaló referencia eleme (az egyedi jegy / a fajta / a species) eltűnik, és a referencia kiterjed minden magas és erős testalkatú emberre, a fajta nevét használjuk a nem (a genus) helyett.

A folyamat pusztán szemantikai: alaktani változás nem történik, a tulajdonnév és a belőle kialakult közszó általában ugyanabban a szófaji kategóriában marad.

4.2. Profilképzés: ezt a köznevesülési folyamatot a tulajdonnév viselőjének ismertsége eredményezheti, pl. *belzebub* 'a főgonosz', *benjámin* 'a család legfiatalabb tagja', *júdás* 'áruló', *matuzsálem* 'öregember, aggastyán', *tamás* 'hitetlen/kételkedő ember'. Ebben az esetben a tulajdonnév embertípust jelent: személy nevéhez fűződő (leg)jellemzőbb tulajdonság, jellegzetesség kiemelése történik, metonimikus jelentést eredményezve. A folyamat pusztán szemantikai, a szó megőrzi főnévi jelentését, tehát szófaja nem változik.

Enciklopédikus tudásunk szerint a Bibliában ismert történet szerint *Tamás* fő jellemzője a hitetlenkedés: kételkedett Jézus feltámadásában. Ez a személyiségjegy előtérbe kerül, a konnotatív jegy denotatívvá válik, az 'egyénre való referencia' jelentés eltűnik, kialakul a 'hitetlen, kételkedő ember' jelentés.

Jézus áruló tanítványának, *Júdás*-nak a neve számos más nyelvben is közszó lett, vö. ang. *Judas,* ném. *Judas,* ol. *giuda,* or. *uyòa* 'áruló' (TESz. 2: 283–284).

Belzebub neve ebben a ma ismert formájában „Máté evangéliumá"-ban fordul elő először (Mt. 10: 25). A korábbi szövegekben *Baál-Zebub* alak olvasható. Az Ószövetségben mint YHWH ellensége jelenik meg, ennek köszönhetően örökli meg a főgonosz szerepét. A Bibliában a rossz szellemek feje, az ördögök fejedelme, aki kultikus állatától, a bikától, attribútumként megkapja annak szarvait.

Az 'igen magas korú ember, aggastyán' jelentésű *matuzsálem* a héber *Metuséláh* személynévre vezethető vissza. Metuséláh bibliai ősatya, I. Mózes 5: 27 szerint 969 évet élt, innen származik a *matuzsálemi kor* kifejezés.

Benjamin bibliai személy volt, Jákob legkisebb fia, aki Rácheltől született. Anyja az ő születésekor meghalt. Jákob – József eltűnése után – hozzá ragaszkodott a legjobban a fiai közül. Köznévként a 'család legfiatalabb tagja' jelentésben ismeretes.

A profilképzés is pusztán szemantikai folyamat: sem alaktani változás, sem szófajváltás nem történik.

4.3. Profileltolódás: a jelentésváltozás e típusában a tulajdonnév alapjelentésétől eltérő, de még a tulajdonnév szókoncepciójához tartozó elem felerősödése történik: a jelentés gyakran a 'valaki által előállított, valakihez kapcsolódó tárgy vagy dolog, elvont fogalom' jelentés felé tolódik el. Ez szintén metonímiát eredményez.

Ilyen például a *Noah* – borivásáról (is) híressé lett ószövetségi szereplő – nevéből létrejött *noha* ~ *nova* 'gyenge minőségű vagy éppen metilalkoholt tartalmazó bor' (a névbe kétféle hiátustöltő is bekerült a különböző nyelvjárásokban).

Profileltolódás eredményeként jött létre a *kereszt* szó, amelynek jelentése: 1. 'kereszt alakú jel, tárgy', 2. 'szenvedés, gyötrelem'. E szó végső forrása a görög *Χριστοσ* (amely a héber *Māšiăh* 'Messiás, felkent' tükörfordítása) személynév. A jelentésfejlődés menete a következő lehetett: 'Krisztus' → 'feszület' → 'kereszt'. A magyarba egy bizánci keresztény szláv nép nyelvének, legvalószínűbben a bolgárnak a R. *krъstъ* szava került át, és a mássalhangzótorlódás feloldásával fejlődött tovább (vö. TESz. 2: 457–458).

A *keresztény* szintén a görög *Χριστοσ* származéka, jelentése: 'Krisztus híve, követője' (vö. *buddhista, kálvinista, lutheránus, mohamedán* stb.). A *keresztény* szóból – újabb profileltolódásnak köszönhetően – jött létre a *kretén,* melynek eredeti jelentése orvosi műszó volt: 'a pajzsmirigy betegsége következtében testileg-szellemileg visszamaradt személy', ma inkább 'visszamaradt személy, hülye'. A TESz. szerint (2: 646) a névadást a gyengeelméjűek iránti szánakozásból eredő eufemizmus magyarázhatja. A *kretén* feltehetően a francia *chrétien* 'keresztény' szóból vált nemzetközi szóvá (vö. ang. *cretin,* ném. *kretin,* fr. *crétin,* ol. *cretino,* or. *кретин*), és terjedt el az indoeurópai nyelvekben. A magyarba is a franciából (vagy a németből) került át. A mai változat az idegen nyelvi megfelelők *-i*-jének hiperurbanisztikus ejtésmódját tükrözi.

Profileltolódáskor a jelentés a szó koncepciójának távolabbi eleme felé mozdul el. Ebben a típusban az absztrakció szintje jóval magasabb, mint a többi típus esetében: a köznevesülés eredményeként létrejött szavak jelentései – a fogalomkörök tekintetében – erősen eltérnek egymástól.

4.4. Újrakategorizálás: a szó lexikális koncepciója nem változik meg, csupán szófajváltás történik: a főnévi kategóriába tartozó tulajdonnévből melléknévi szófajisággal rendelkező új szó jön létre. pl. *galád, kaján, lázár* 'beteg, szerencsétlen' (fr. *ladre* 'leprás, érzéketlen, fösvény', vö. Balogh 2000).

Az újrakategorizálás esetén mindig van profilképzés, és gyakran modifikáció is lezajlik.

A *galád* melléknév gazdag jelentéstörténettel rendelkezik. Valószínűleg latin eredetű, vö. középkori latin *goliardus ~ gallardus, galliardus* 'vándor klerikus, jokulátor'. E szavakban egyrész a bibliai eredetű *Goliat* személynév lappanghat, másrészt a lat. *gula,* ol. *gola* 'torok' szóhoz is kapcsolta őket a nyelvérzék. Góliát az utolsó óriások egyike. Dávid győzte le egy emlékezetes párviadal során, amikor egy parittyából elhajított kővel pontosan homlokon találta Góliátot, aki elájult és eszméletlen állapotában Dávid az óriás kardjával le tudta vágni annak fejét. A középkorban Góliát alakja az Isten elleni lázadás szimbóluma volt, s sokszor a jokulátori szerepeket vállaló vándordiákokat az ő fajtájába, rokonságába sorolták. A torkosságot pedig a goliárdokra, jokulátorokra különösen jellemző tulajdonságnak tartották. A magyar szó művelődéstörténeti okok miatt inkább a latin, mint az olasz átvétele lehet (vö. TESz. 1: 1015).

A 'kárörvendő, csúfondáros, irígy' jelentésű *kaján* is tulajdonnévi eredetű, a bibliai *Kain ~ Káin* személynévből vált közszóvá, feltehetően a 16–17. században. A Biblia szerint (I. Mózes 4: 1–16) Káin irigységből lett testvérgyilkos, s az Isten ezért megbélyegezte (Zaicz 2006: 365). A köznévvé válás folyamatában a *kaján* alak a *Káin*-ból szabályos hangváltakozással, a *j* hiátustöltő elem betoldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett (TESz. 2: 306–307). A köznevesülés több más nyelvben is végbement, pl. latin *cainiticus* 'vad, dühös, kegyetlen; bűnös, vétkes', port. *caim* 'áruló; rossz ember', or. *каин* 'áruló, gonosztevő, testvérgyilkos'.

4.5. Szintetikus kombináció: ebben a folyamatban két lexikális jelentés (tő + képző vagy tő + tő) egy új lexikális jelentésben egyesül. A tulajdonnév morfológiai-szintaktikai változáson megy át: a szóképzés vagy az összetétel eredményeként a denotátumnak új lexikális jelentése keletkezik.

4.5.1. Szóképzés. A nyelv elsajátításától kezdve folyamatosan találkozunk igeként vagy melléknévként használt, de felismerhetően tulajdonnévi eredetű elemekkel is. A bibliai eredetű tulajdonneveknek a vallási hagyományban betöltött szerepük miatt alakulhatott ki nagy számban igei származékuk. Ezekhez a nevekhez eleve bizonyos tulajdonságok, minősítések tapadtak. Típusnévként metaforikusan a *Káin* 'rossz ember, gyilkos', a *Júdás* 'áruló, hitszegő', a *Salamon* 'bölcs', a *Tamás* 'hitetlenkedő', a *Sámson* 'erős ember' jelentésben élt (vö. *Lázár* 'beteg, megnyomorodott, szegény', *Pilátus* 'döntéshozó, ítélő' stb.). A tulajdonságra utaló szavak (pl. *áruló, hitetlen, bölcs, öreg* stb.) a nevekkel együtt gyakran alkotnak jelzős szerkezetet,

amelyek típusjelölő kifejezésként köznévi jelentésben is használhatók: *hitetlen Tamás, árulkodó Júdás, bölcs Salamon (salamoni döntés / bölcsesség), matuzsálemi kor.* Olyan kifejezések is találhatók, amelyek a bibliai eredetű nevet melléknévként tartalmazzák, pl. *valaki tamás valamiben* 'nem hisz', *lázárul van valaki* 'beteg'. Az efféle kifejezésekben válhatott a tulajdonnév köznévi használatúvá, és ezekből alakulhatott ki önálló igei használatuk is. A közszói jelentés megszilárdulása minden bizonnyal elősegítette igei származékaik kialakulását 'az alapszóban kifejezett módon cselekvő, ilyen tulajdonságúvá váló' értelemben, pl. *tamáskodik, júdáskodik* (vö. Takács 2002).

(A) Igeképzők

Az igék a magyarban jól elkülöníthető szófaji csoportot alkotnak erőteljes morfológiai determináltságuk, alaki megformáltságuk miatt: ha egy alakhoz igeképző vagy igekötő kapcsolódik, nyelvérzékünk egyértelműen igeként kezeli a szót. A bibliai eredetű tulajdonnevek közül a következők jelennek meg igeként is: *Júdás, Tamás,* pl. *-kVdik: júdáskodik, tamáskodik* 'úgy viselkedik, mint Júdás vagy Tamás' (a képzett alak értelmezéséhez ismernünk kell a képzés alapjául szolgáló köznevet).

Vannak olyan denominális verbumképzők, amelyek a tulajdonnevek melléknévi származékaiból képeznek igét 'valamilyen tulajdonságúvá kezd válni' jelentésben. Egyelőre csak tájnyelvi adatok állnak a rendelkezésemre Takács (2002) gyűjtéséből, pl. *-Vdik: ellázárodik* 'megbetegszik, elnyomorodik' (MTSz.); *-Ul: (el)káinul* 'rossz emberré válik' (ÚMTSz.).

A tulajdonnevek igévé válásával régóta számolhatunk, és a sok élőnyelvi adat arra enged következtetni, hogy manapság is rendkívül produktív szóalkotási mód.

(B) Főnévképzők: *-ia: onánia, -d: jeremiád.*

(C) Melléknévképzők: *-s: máriás, -i: sémi, hámi, -ita: hamita.*

Az Észak-Afrikában, a Közel-Keleten, valamint Nyugat-Ázsiában beszélt sémi-hámi (ma inkább afroázsiai) nyelvek elnevezése is bibliai eredetű. August Ludwig Schlözer polihisztor, történész, a statisztika és a szociológia megalapozója 1781-ben nevezte el a sémi nyelveket Noé legidősebb fia, Sém után, követve az ószövetségi leszármazási táblákat. Ennek analógiájára alkotta meg az 1860-as években Karl Richard Lepsius egyiptológus a Sém öccséről, Hámról elnevezett *hámi* (vagy *hamita*) nyelvek elnevezést, ami azonban kevésbé szerencsés, mivel nem csak egyetlen nyelvcsaládról van szó.

Ebbe a csoportba tartozik az *onánia* közszó is, amely a Mózes első könyvében említett *Onán*nak a nevéből származik. Onán Júda második fia, aki

egy kánaáni lánytól született. Onánt a bibliai történet szerint Isten azért ölte meg, mert nem volt hajlandó sógorházasságot kötni bátyja gyermektelen özvegyével, Támárral, és utódot nemzeni vele. A korai keresztény teológiában a bibliai szöveg azon szakaszát, mely azt írja, hogy Onán a „földre engedte a magját" önkielégítésként értelmezték, ezért nevezték az önkielégítést onániániának. A klasszikus keresztény értelmezéssel szemben a kritikusok szerint a történet félreértéséből fakadóan nevezték tévesen az önkielégítést *onanizálás*-nak, ugyanis Onán valójában nem önkielégítést végzett, hanem megszakított közösüléssel (coitus interruptus) védekezett a nem kívánt terhesség ellen, mely valójában fogamzásgátlásnak minősíthető.

A *jeremiád* a 16–17. századi magyar protestáns vallásos-hazafias költészet panaszos hangvételű epiko-lírai műfaja. A nép szenvedését panaszoló siralomének, melynek elnevezése a Jeremiásnak tulajdonított ószövetségi könyvre (a Siralmak könyvére) utal, mely Jeruzsálem pusztulását írja le. A műfajt komor hangulat, hazafias és vallásos tematika jellemzi. A középkori irodalomban a jeremiád a gyászdal, illetve az elégia egyik válfaja volt. A jeremiádot különösen a reformáció idejének prédikátor énekszerzői kedvelték (pl. Szkárosi Horváth András, Sztárai Mihály, Szegedi Gergely, Dávid Ferenc). A végződést nem a magyarban kapta, vö. *Nicot > nicotin, Fuchs > fukszia, Sade > szadizmus, szadista, Hamburg > hamburger, America > amerikáner*.

A *máriás* (vagy *máriás garas,* ném. *Mariengroschen*) a 16–19. század során vert alsószász pénzérme volt. Neve onnan ered, hogy eredetileg a gyermek Jézust tartó Szűzanya szerepelt az érméken.

4.5.2. Szóösszetétel: *ádámcsutka, ádámkosztüm, évakosztüm (évaruha), júdáscsók, júdáspénz, káinbélyeg, krisztustövis, mózeskosár, pálfordulás, siserahad, szentjánoskenyérfa*. Ezek a lexémák a Bibliában nem fordulnak elő ilyen formában, de létüket bibliai szövegeknek köszönhetik. Általában az összetételek előtagja tulajdonnévi eredetű.

Az *ádámcsutka* (lat. *pomum Adami* 'Ádám almája', ang. *Adam's apple,* ném. *Adamsapfel,* fr. *pomme d'Adam,* ol. *pomo di Adamo,* or. *адамово яблоко*) a nyakon (a pajzsporcban lévő két porclemez találkozási pontjában) lévő kitüremkedés, amely férfiaknál általában nagyobb, feltűnőbb, mint a nőknél. A legtöbb ember úgy tudja, hogy az *ádámcsutka* elnevezés onnan ered, hogy az Édenkertben Ádám torkán akadt a tiltott gyümölcs egy darabja. Az *ádámcsutka* elnevezés a TESz. szerint (1: 95–96) valószínűleg a népnyelvben keletkezett a R. *ádám almája* módosításával. Ez utóbbi idegen mintára, feltehetően a középkori latin *pomum Adami* alapján alkotott kifejezés volt. A ma-

gyar népi szemlélet szerint találóbb lehetett az *ádámcsutka* kifejezés, mint a gömbölyű, sima felületű alma képét idéző *ádám almája.* Erre mutatnak a nyj. *ádámtorzsa, Ádám torzsája, ádámcsont, ádámcsomó, ádámcsuma, ádámgöcs, ádámkocsány* változatok is (vö. TESz. 1: 96).

A 'pucérság'-ot, 'meztelenség'-et jelentő *ádámkosztüm* a TESz. szerint (1: 96) a német *Adamskostüm* mintájára alkotott tükörszó a magyarban (vö. még ol. *costume adamitico,* or. *костюм Адама*). Ez a tréfás eufemizmus több nyelvben is a bibliai történet alapján jöhetett létre, amely szerint az első emberpár a bűnbeesés előtt mezítelenül élt a Paradicsomban. Erre mutatnak a nyj. *ádámköntöse, ádámcivilben* 'meztelenül' alakok is, de valószínűbb, hogy ezek az *ádámkosztüm* analógiájára utólag keletkeztek.

A *júdáscsók* mai jelentése: 'árulást, ármánykodást hízelkedve leplező csók'. Bibliai eredetű. Jézus e szavakkal fogadta az áruló Júdás apostolt, aki 30 ezüstpénzért (egy rabszolga áráért) eladta Mesterét a főtanácsnak (vö. Mt 27: 3–5).

A *júdáspénz* kétféle jelentése ismert. Egyrészt a keresztes növények családjába tartozó, jellegzetes pénzformájú termése miatt széles körben ismert, a szárazvirág-kötészetben gyakran használt *kerti holdviola* (Lunaria annua) népi neve, másrészt, átvitt értelemben árulásért kapott jutalmat, pénzt jelent. A kifejezés az előbb említett 30 ezüstpénzre utal.

A *káinbélyeg* jelentése is kettős. Mózes első könyve meséli el az első emberpár két fiának történetét. Káin, a földműves és Ábel, a pásztor áldozatot mutat be Istennek. Ábel áldozatát elfogadja az Úr, Káinét nem. Káin dühében megöli Ábelt. Isten megátkozza Káint: a föld ne teremjen többé neki, és legyen földönfutó bujdosó. Káin ekkor bevallja az Úrnak, hogy fél, hiszen a bujdosó vándort bárki büntetlenül megölheti. Erre az Úr megnyugtatja, hogy nem kell félnie, és megbélyegzi, hogy senki meg ne ölje. A történetből a bélyegnek a 'védelem' jelentése az évszázadok során eltűnt, és a szállóige mára olyan jegyet jelent, amely rejtett bűnt árul el a bűnös ember személyén.

A *krisztustövis (Paliurus spina-christi)* fásszárú, lombhullató, kétlaki növény. Trópusi, szubtrópusi és mérsékelt éghajlaton is előfordul. Vadon körülbelül három méter magasra nő meg, dísznövényként is tartják. A hagyomány szerint tüskés ágaiból fonták Jézus fejére a töviskoronát.

A *mózeskosár* elnevezés a bibliai elbeszélés nyomán született. Az Ószövetségből ismert, hogy a zsidók egyiptomi fogságának ideje alatt az éppen hatalmon lévő fáraó félteni kezdte hatalmát Izrael fiaitól, mert „Izráel fiai pedig szaporák valának, szaporodának és sokasodának és igen-igen elhatalmazának, úgy hogy megtelék velök az ország" (Mózes II/1: 7). A fáraó kegyetlen rendeletet adott ki: minden fiúgyermeket a folyóba kell vetni, a lányokat

viszont életben lehet hagyni. A történet szerint Mózes anyja három hónapig tudta rejtegetni fiát, utána szerzett egy gyékény ládácskát, bekente szurokkal és gyantával, beletette a gyereket, és a folyóra tette. A ládát a fáraó leánya találta meg, aki épp a folyóban fürdött. A folyóparton leselkedett Mózes anyjának nővére, aki odament a fáraó leányához, és megkérdezte, keressen-e neki a héber asszonyok közül szoptatós asszonyt. A fáraó leánya beleegyezett, a nővér pedig elhívta a gyerek anyját. „És monda néki a Fáraó leánya: Vidd el ezt a gyermeket és szoptasd fel nékem, és én megadom a te jutalmadat. És vevé az asszony a gyermeket és szoptatá azt. És felnevekedék a gyermek, és vivé őt a Fáraó leányához, és fia gyanánt lőn annak, és nevezé nevét Mózesnek, és mondá: Mert a vízből húztam ki őt" (Mózes II/2: 9–10).

A *pálfordulás* a keresztényeket üldöző Saul megtérését, Pál apostollá válását jelenti. Sokan tévesen úgy használják ezt a kifejezést, mintha ez köpönyegforgatást jelentene. A bibliai pálfordulás a gondolkozásnak s az egész életnek egyszeri, végleges és alapvető megváltozását jelenti: a felismert rossz irányból az Isten szerinti jó irányba fordul az élet.

Siserahad: a bibliai Sisera kánaáni hadvezér serege, amely garázdálkodásairól volt híres, illetőleg hírhedt. Ez a lármázó, gyülevész had „húsz esztendeig zsarnokoskodott az Izráel fiai felett erőszakkal" (Bírák könyve 4: 3). A *Sisera* személynév köznevesülése során több funkcionális művelet is keveredett egymással: (1) a profilképzés során a hadsereg jellemző viselkedése előtérbe került, (2) a szintetikus kombináció során a *Sisera* személynév és a *had* 'hadsereg, csoport' birtokos jelzős alárendelői szóösszetétellé vált, (3) a modifikáció során az egyedi jegy, az egyedre való utalás megszűnt, a tulajdonnév és a köznév kapcsolata szinte teljesen elhomályosodott. A folyamat eredményeként 'garázdálkodó sereg' jelentésű szó keletkezett (vö. Seifert 2008: 48).

A *szentjánoskenyérfa (Ceratonia siliqua)* a mediterrán térségben élő, nagytermetű fa. Ennek sötétbarna, kb. 20 cm hosszú hüvelytermése a *szentjánoskenyér,* amellyel Szent János táplálkozott a pusztában.

5. Befejezés

A köznevesülés folyamata élőnyelvi jelenség, amelyben hangsúlyos szerepet kap a konnotáció. Minél gyakrabban használunk egy tulajdonnevet, minél több asszociáció fűződik hozzá, annál nagyobb a valószínűsége a köznévvé válásnak. A tapasztalatok szerint általában a gyakran használt, széles körben ismert tulajdonnevek válnak köznévvé, hiszen ezekhez asszociációk, hangulatok sokasága kapcsolódik. „Az a tény, hogy a tulajdonnevek közül is

legkönnyebben a személynevekből válik közszó, minden bizonnyal lélektani okokra vezethető vissza, hiszen egyrészt legtöbb tulajdonságát a személyeknek ismerjük, másrészt pedig az emberek azok, akik valamilyen kapcsolatban állnak számtalan dologgal, így az ő nevük használható föl leginkább tárgyak, fogalmak stb. megnevezésére" (Hajdú 2002: 51). Reszegi megfogalmazásában: „A nevekhez kapcsolódó információk (társadalmi vonatkozások, asszociációk) legnagyobb számban a személynevek reprezentációjába épülnek bele, e névtípus kiemelt pszichológiai fontosságából és az egyes elemek gyakoriságából fakadóan" (Reszegi 2010: 146).

Az Anstatt által javasolt öt alaptípus véleményem szerint jól szolgálja a bibliai eredetű személynevek köznevesülési folyamatának leírását, szemantikai elemzését. Nem zárom ki újabb típusok bevezetésének lehetőségét sem.

Irodalom

Anstatt, Tanja 1997: Polnische Deonyme: Vom Nomen Proprium zum Apellativum. In: Schulze, Jana – Werner, Eduard (Hrsg.), Linguistische Beiträge zur Slavistic 5. München. 7–33.

Barabás András – Kálmán C. György – Nádasdy Ádám 1977: Van-e a magyarban tulajdonnév? Nyelvtudományi Közlemények 79: 135–155.

Balogh Péter 2000. Az antonomázia: kapcsolatok a lexikális és az aktuális jelentés között. In: Gecső Tamás (szerk.), Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 35–41.

Buchi, Eva 2002: Stand und Perspektiven der wortgeschichtlichen Behandlung von Deonomastika in der französischen Lexikographie. In: Kremer, Dieter (Hrsg.), Onomastik: Akten des 18. Internationalen Kongresses für Namenforschung. Trier, 12–17 April 1993. Band V. Onomastik und Lexikographie, Deonomastik. Tübingen. 250–260.

Fabó Kinga 1980: A tulajdonnév ↔ köznév „szófajváltásról". Névtani Értesítő 4: 173–178.

Hajdú Mihály 2002: A tulajdonnevek köznevesülése. In: Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária (szerk.), Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Miskolc. 50–59.

Hajdú Mihály 2003: Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.

Hegedűs Attila 2000: A tulajdonnév → közszó váltásról. Magyar Nyelvjárások 38: 175–178.

Károly Sándor 1970: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kemény Gábor 2014: Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában. Magyar Nyelv 110: 257–265, 385–393.
Kerékjártó Ágnes 2011: Bibliai képes beszéd magyar nyelven. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.), A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére. Nyitra. 99–107.
Kiefer Ferenc 1999: Jelentéselmélet. Corvina, Budapest.
Langacker, Ronad W. 1987: Foundation of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical Prerequisities. Stanford University Press, Stanford, California.
B. Lőrinczy Éva 1991: Jancsi és Juliska. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest. 423–426.
Magay Tamás 2017: Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és angolul. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Martinkó András 1956: A tulajdonnév jelentéstanához. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Budapest. 189–195.
MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000: Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
MMNy. = Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1968: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
MMNyR. = Tompa József (szerk.) 1961: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Első kötet. Bevezetés, hangtan, szótan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
MNyT. = Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003: Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
Reszegi Katalin 2009: A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. Névtani Értesítő 31: 7–16.
Reszegi Katalin 2010: A köznevesülésről. Névtani Értesítő 32: 143–149.
Sebestyén Árpád 1971: Földrajzi neveink helyesírásához. Magyar Nyelvjárások XVII: 159–172.
Seifert, Stefanie 2008: A tulajdonnév köznevesülésének jelentésváltozási folyamatai. Névtani Értesítő 30: 41–54.
J. Soltész Katalin 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Takács Judit 2000: *Bödekata, fagyurka* és társai. Közszóvá vált keresztneveinkről. Magyar Nyelvjárások 403–409.

Takács Judit 2002: Az igeképzés egy sajátos esete: keresztnévből alkotott igék. In: Hoffmann et al. (szerk.), Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Debrecen – Jyväskylä. 121–126.

Takács Judit 2007: Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 86. Debrecen.

Tolcsvai Nagy Gábor 2008: A tulajdonnév jelentése. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.), Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest. 30–41.

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: Etimológiai szótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

*

Appellativisation of the Biblical Personal Names

The author interprets the appellativisation as a semantic change which expands the vocabulary. Among the morphological changes, changes of the part of speech and semantic changes under the process the author focuses on the semantic changes, namely how to capture the semantical differences between the proper names and the common nouns coming by appellativisation. In this paper, common nouns are collected which have connections to the biblical personal names considering their form. The detailed and systemized description of the semantical changes based on Tanja Anstatt's model. The model which was applied in the Polish language is adapted to the Hungarian language.

MÁRTA H. VARGA